

ב

תקיעת שופר בשבת במקדש, במדינה ולאחר החורבן

מבוא

- א. תקנת ריב"ז לפי הירושלמי
 - ב. תקנת ריב"ז לפי הבבלי
 - ג. הטעמים לתקנת ריב"ז
 - ד. "כבר נשמעה קרן ביבנה"
 - ה. סנהדרין או מקדש?
 - ו. גבולות ירושלים והמקדש
 - ז. תקיעה בשבת בהר הבית בזמן הזה
 - ח. גזירת "שמא יעבירונו ארבע אמות"
1. שופר
 2. לולב
 3. מגילה

מבוא

מצוות תקיעת השופר בראש השנה נוהגת בכל מקום בעולם. אף על פי כן, יש אופי שונה לקיום מצווה זו במקדש מאשר במדינה (=מחוץ לגבולות המקדש). במקדש תוקעים בשופר ובשתי חצוצרות, וכן במקדש תקעו גם בראש השנה שחל בשבת¹. סוגיית תקיעת השופר בשבת, במקדש ובמדינה, והתקנות שנתקנו בעניין זה לאחר החורבן מהווים פתח להבנת האופי המיוחד של תקיעת השופר במקדש, גם כאשר ראש השנה לא חל בשבת.

א. תקנת ריב"ז לפי הירושלמי

במשנה ראש השנה (ד, א) נאמר, שבראש השנה שחל בשבת במקדש היו תוקעים, אבל לא במדינה. דין זה מוסכם על הכל. לאחר החורבן התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהיו תוקעים בשבת בכל מקום שיש בו בית דין. התנאים נחלקים על היקפה של תקנת ריב"ז באשר לתקיעת השופר בשבת לאחר החורבן. תנא קמא אומר: "משחרב הבית התקין ריב"ז שיהיו תוקעים בכל מקום שיש בו בית דין". דעת ר' אלעזר היא, ש"לא התקין ריב"ז אלא ביבנה בלבד. אמרו לו: אחד יבנה, ואחד כל מקום שיש בו בית דין".

¹ על התקיעה בשופר בשבת בזמן שבית המקדש קיים, ראה: בירור הלכה, ראש השנה, עמ' לט-מא.

בירושלמי ראש השנה (ד, א) נאמר שאין תוקעים בשבת, מפני שבשבת לא קיימת המצוה. הירושלמי לומד זאת מכך שבפסוק אחד נאמר: "יום תרועה" (במדבר כט, א), ובאחר – "זכרון תרועה" (ויקרא כג, כד). הירושלמי מחלק בין הפסוקים: הראשון מדבר על חיוב התקיעה בשופר כשחל ראש השנה בחול, והשני אמור כשראש השנה חל בשבת, שאז אין תוקעים, אלא רק זוכרים. אם כך יש לשאול: מדוע במקדש כן תקעו בשבת? והתשובה: "נאמר: 'באחד לחודש' (ויקרא שם) – במקום שיודעים מתי אחד לחודש", דהיינו במקום שיש בו בית דין שמקדש חודשים, שם מגלה התורה שיש לתקוע. ממשיך הירושלמי ושואל: "מעתיא אפילו במקום שהם יודעים שהוא באחד לחודש ידחה?" וכוונת השאלה היא, שבכל מקום שיש בו בית דין יתקעו; והתשובה: "תני רשב"י 'והקרבתם' (ויקרא כג, כה) – במקום שהקרבתנות קרבים". קרבן העדה מפרש שם, שבמקום שמקריבין לעולם הוא יום תרועה. מכאן שלירושלמי אין בגבולין כלל חובה מהתורה לתקוע בשבת, אלא רק במקדש.²

לפי הירושלמי, ריב"ז דימה בין מרכיב אחד שהיה בבית המקדש – הסנהדרין שישבה בלשכת הגזית – לסוגים שונים של בתי דין מחוץ למקדש. אמנם עיקר מצוות השופר במקדש איננה רק בשל בית הדין, אלא בשל הדרשה מ'והקרבתם', כדברי הראב"ד: "שאיין לשופר עיקר מפורש בגבולין, שלא אמרה תורה 'שבתון זכרון תרועה' אלא במקום 'והקרבתם', ולא נאמר 'בכל ארצכם' אלא ביובל";³ ובכל זאת היות בית הדין במקדש מדריך את ריב"ז לתקן תקנה זו גם בבתי דין אחרים, בשעה שהדיינים נמצאים שם, וכדברי ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי, בירושלמי שם (ה, ב): "יצאו בית דין ממקום ולא היו תוקעין".

ב. תקנת ריב"ז לפי הבבלי

הגמרא בראש השנה (כט ע"ב) מביאה שלוש דעות להסברת תקנתו של ריב"ז. נביא את הדעות לפי ביאורו של רש"י:

תנא קמא: תקנת ריב"ז היא בכל מקום שיש בו בית דין, אפילו ארעי.⁴
 ר' אלעזר: תקנת ריב"ז דיברה על יבנה, וכן בכל מקום שיש בו סנהדרין גדולה שמקדשים בה חודשים.⁵

2. עוד על שיטת הירושלמי, ראה: הרב עמוס סמואל, "הימנעות מתקיעת שופר בראש השנה שחל להיות בשבת – שיטת הירושלמי", המאיר לארץ, 57 (תשס"ב), עמ' 83–90; הנ"ל, "עיון נוסף בשיטת הירושלמי בדבר הימנעות מתקיעת שופר בראש השנה שחל להיות בשבת", המאיר לארץ, 58 (תשס"ג), עמ' 79–83; אברהם ישראל שריר, "למה התרועה ביום הזה?", צהר, טז (תשס"ג), עמ' 23–34.

3. ראב"ד לסוכה כא ע"א בדפי הרי"ף. ראה: הרב שלמה זאב פיק, "מצוות יום טוב במקדש ובגבולין", שמעתין, 152–153 (תשס"ג), עמ' 143–148.

4. רש"י שם, ד"ה בית דין דאקראי.

חכמים: תקנת ריב"ז היא בכל מקום שיש בו בית דין קבוע, בדומה לזה שהיה ביבנה.⁶

הר"ן, ח ע"א בדפי הרי"ף, מסביר את שיטת הרי"ף, ולפיו הבנתן של שלוש הדעות היא אחרת:

תנא קמא: תקנת ריב"ז היא בכל מקום שיש בו בית דין, אפילו ארעי, וזה כולל אפילו בית דין של שלושה.

ר' אלעזר: תקנת ריב"ז דיברה על יבנה, ועל כל מקום שיש בו בית ועד, בדומה לסנהדרין הגדולה של שבעים ואחת שישבו במקדש וידעו לקדש חודשים. שם תוקעים בפני שלושה שיכולים לקדש את החודש.

חכמים: תקנת ריב"ז היא בכל מקום שיש בו בית דין קבוע, ואין צורך בסנהדרין של שבעים ואחת, אלא רק בסנהדרין קטנה של עשרים ושלושה.

הר"ן כותב שלהלכה פוסקים כתנא קמא, ותוקעים בבית דין של שלושה; וכך עשה הרי"ף מעשה ותקע בבית דינו בשבת. משמע, שלפי דעתו אין צורך שאותם שלושה יהיו סמוכים, והעיקר שיהיה זה בית דין קבוע (בבעל המאור וברמב"ן שם האריכו לדון בדברים הללו). הר"ן מציין ששיטת הרמב"ם היא אחרת. לפי הרמב"ם, הלכות שופר ב, ט, תוקעים בשבת בכל מקום שיש בו בית דין קבוע, והוא שיהיה סמוך בארץ ישראל ושקידשו בו את החודש – ובפניהם בלבד. "ולמה תוקעין בפני בית דין? מפני שבית דין זריזים הם ולא יבואו התוקעים להעביר השופר בפניהם ברשות הרבים, שבית דין מזהירים את העם ומודיעים אותם". הלחם משנה שם מסביר שכך פירש הרמב"ם את שיטת תנא קמא, בשונה מרש"י והרי"ף.

מהשיטות השונות בהבנת הסוגיה עולה, שהמחייב או המאפשר לתקוע בשופר במקדש הוא הימצאותה של הסנהדרין במקדש, ולא עצם היות התקיעה במקדש. וכנוסח הרמב"ם בהלכות שופר ב, ח: "אבל בזמן שהיה מקדש קיים, והיה בית הדין הגדול בירושלים". תקנת ריב"ז לאחר החורבן נסובה סביב השאלה: עד כמה ניתן לדמות בית דין מחוץ למקדש, לבית הדין הגדול, הסנהדרין, שישבו בלשכת הגזית במקדש? איזו דרגה מספיקה גם מחוץ למקום המקדש, על מנת שיתקעו שם בראש השנה בשבת גם לאחר החורבן: בית דין של שלושה, של עשרים ושלושה או של שבעים ואחד? בית דין של סמוכים או לאו דווקא? בית דין שמקדשים חודשים בפועל או לא?

הסברו של הרמב"ם, שבית דין יזהירו את העם שלא יעבירו את השופר ברשות הרבים בשבת, מתאים לדברי הגמרא בראש השנה (כט ע"ב), שגזרו שלא לתקוע במדינה במקום שאין בית דין, מחשש שלא יהיה מי שיזהיר את הציבור, והוא ייכשל בהעברת

5. רש"י שם, ד"ה אלא ביבנה, ושם ל ע"א, ד"ה ובראש השנה לא היו.

6. רש"י שם, ד"ה בית דין דאקראי.

ד' אמות ברשות הרבים. מנימוק זה עולה, שעקרונית ישנה חובה לתקוע בשופר בשבת בכל מקום, אך במקום שאין בית דין ביטלו חכמים את המצוה בשל החשש האמור.

ג. הטעמים לתקנת ריב"ז

במשנה לא מוסבר מה היה המניע של ריב"ז לתקן תקיעה ביבנה או בכל מקום אחר שיש בו בית דין במקרה שראש השנה חל בשבת. במשנה שלאחריה מופיעה תקנה נוספת של ריב"ז, והיא דווקא מנומקת: "בראשונה היה הלולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד; משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש" (משנה ראש השנה ד, ג). תקנה נוספת באותה המשנה היא: "ושיהא יום הנף כולו אסור". הגמרא שם מנומקת תקנה זו: "ושיהא יום הנף כולו אסור. מאי טעמא? מהרה ייבנה בית המקדש" (ראש השנה ל ע"א). שלוש התקנות האלו נכללות בתקנות נוספות שתיקן ריב"ז לאחר החורבן (ראש השנה לא ע"ב).

כאמור, התקנה הראשונה ביחס לתקיעת שופר בשבת אינה מנומקת במשנה ובגמרא. לא רק זאת: אופי התקנות שונה. ביחס לשופר בשבת תיקן ריב"ז שיש לתקוע בכל מקום שיש בית דין, ואילו ביחס ללולב – אין נוטלים אחר החורבן בשבת כלל, בין בחג הראשון (אם הוא חל בשבת) ובין בשבת חול המועד (סוכה מג ע"א–מד ע"א). אמנם מהירושלמי עירובין (ג ט) עולה שהיה נהוג ליטול לולב בשבת גם לאחר החורבן, ואף בתקופות מאוחרות יותר, בזמן הגאונים, נמצא כן;⁷ אבל הנוהג הוא שלולב אינו ניטל בשבת כלל. מדוע? מספר תשובות בראשונים לשאלה זו:

א. מאחר שהתקיעה בשופר נועדה להעלות את זכרון עם ישראל לפני ה', לא רצו לבטל את המצוה לגמרי. ומכיון שתיקנו כבר בבית דין אחד, הוסיפו לתקן גם בכל מקום שיש בית דין.⁸

ב. ללולב יש זכר גם בשאר הימים, בעוד שמצוות שופר מהתורה היא רק יום אחד, ויש לחוש שמא היא תשתכח מישראל.⁹

ג. בשופר תוקעים מעט אנשים וקל להזהירם מלטלטל ברשות הרבים, בעוד שבנטילת לולב חייבים כל הקהל, וקשה להזהירם.¹⁰

הרב יום טוב ליפמן הלר, בפירוש תוס' יום טוב לראש השנה ד, ג, מביא חלק מתשובות אלה, ואומר שהתירוץ השני, שללולב יש זכרון גם בשאר ימים, מה שאין כן

7. בעניין זה ראה במאמר: "נטילת לולב לאחר החורבן ומיסוד ההנהגות לזכר המקדש".

8. תוס'; תוס' הרא"ש לראש השנה כט ע"ב, ד"ה אבל; רשב"א; ר"ן ח ע"א בדפי הרי"ף ועוד.

9. ריטב"א, ר"ן ועוד.

10. תוס' הרא"ש שם, ריטב"א ועוד.

לשופר, "יש ראייה מדלא תנן בתקנת שופר 'זכר למקדש', כדתנן גבי תקנת לולב". על כך כותב הרש"ש לראש השנה כט ע"ב: "לדברים הללו אין הבנה"¹¹. הרב ישעיהו דטראני, בפסקי רי"ד,¹² כתב: "התקין ריב"ז שיהיו תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין ואפילו של שבעים ואחד, כדי לעשות זכר למקדש". דבר זה לא נאמר בגמרא, והוא חידושו של הר"ד.¹³ יתכן שעל פי הר"ד, הסיומת של המשניות בראש השנה (ה, א-א): "התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש", מתייחסת לשתי התקנות שנזכרו במשניות אלו: תקיעת השופר בשבת במקום שיש בית דין ונטילת לולב כל שבעה. על שתיהן אמרה המשנה שהן זכר למקדש, ומכאן שריב"ז תיקן שתי תקנות כזכר למקדש, ולא רק אחת.¹⁴

אם כך חוזרת השאלה: מדוע תקנו לתקוע בשופר בשבת רק במקום בית דין, ואילו לגבי לולב לא תקנו בשבת כלל? הרב יוסף זוסמאנוביץ, תרועת מלך, סימן סט, סעיף ג, הסביר מסברת עצמו, שתקנת תקיעת שופר בשבת היא זכר למקדש, ולא ציין את דברי הר"ד:

ונלענ"ד לתרץ, דכיון דבזמן שמקדש קיים היה ניטל שופר רק במקדש בשבת, אם כן היו רוצים לעשות זכר למקדש, דהרי שופר דשבת הוא רק במקדש ועבדינן זכר כדיליף מ"ציון דורש אין לה" – מכלל דבעי דרישה; לכך היו נוטלים השופר אח"כ במקום בית דין בשבת, משום זכר למקדש. אבל לולב, דיום ראשון הרי אף בגבולין היה ניטל בזמן המקדש, אבל אם יינטל בבית דין לא יהיה כלל זכר למקדש, לכן בלולב לא עשו שום מקום

11. התוס' י"ט ממש"ך: "ואע"ג דראש השנה איתא נמי שני ימים, מכל מקום דין תורה אינו אלא יום אחד". הנצי"ב במרומי שדה לראש השנה ל ע"א מעיר על הדברים הללו של התוס' י"ט, שהמשנה עוסקת בזמן שראש השנה נהג יום אחד. הרש"ש לראש השנה שם כותב שכוונת התוס' י"ט היא שלולב נוהג שבעה ימים מהתורה במקדש, בו בזמן ששופר נוהג יום אחד מהתורה.
12. פסקי רי"ד לראש השנה, ירושלים: מכון התלמוד הישראלי, תשל"א, עמ' קנ.
13. התוס' למגילה כ ע"ב, ד"ה כל הלילה, כותבים שאין אומרים "יהי רצון שייבנה בית המקדש" אחר תקיעת השופר, כפי שאומרים לאחר ספירת העומר, מאחר שבספירת העומר ישנה רק הזכרה (דיבור), ואילו בתקיעת השופר ישנו גם מעשה. הרש"ש למגילה שם מעיר, שלא ברור מה הצורך לומר "יהי רצון שייבנה בית המקדש" אחר תקיעת שופר, והלא תקיעת שופר מדאורייתא גם בזמן הזה. הרב יוסף אנגל, גליוני הש"ס שם, מתרץ בשם שו"ת ראשית הביכורים, סימן ב, שנראה שתוס' סוברים כשיטת הר"ף, שגם כיום יש לתקוע בשופר במקום שיש בית דין, כזכר למקדש, ולכן העירו התוס' על הצורך להזכיר את בניין המקדש לאחר התקיעה. עוד כתב שם, שאמירת יהי רצון היא "משום דבמקדש היה התקיעה עם חצוצרות, ושייך להתפלל 'יהי רצון שייבנה בית המקדש' ותקויים המצוה בשלמות יותר עם החצוצרות".
14. לאחר מכן מובאת תקנה נוספת של ריב"ז: "שיהא יום הנף כולו אסור", אך היא שונה משתי קודמותיה. הגמרא מטעימה תקנה זו: "שמה מהרה ייבנה המקדש" – וזהו נימוק שונה מאשר "זכר למקדש".

שיינטל בשבת, אחר שגזרו שמה יעבירונו ד' אמות; אבל דין שבעה ימים שהיה בזמן מקדש ניטל הלולב – זה הרי לא היה ניטל רק במקדש, לכן עבדינו זכר למקדש ונוטלים כל שבעה. והיינו חילוקא דשופר מלולב.

מהמשפט "לכך היו נוטלים השופר אח"כ במקום בית דין בשבת, משום זכר למקדש" נראה, שהנהגת הזכר למקדש בתקיעה בשופר בשבת נובעת מכך שבמקדש היו תוקעים בזכות הסנהדרין שהיתה שם, ולא בגלל המקדש עצמו. לכן משגלתה הסנהדרין ליבנה היה מקום להנהיג זכר למקדש, שכן שם המשיכו לתקוע בזכות הסנהדרין. לעומת תקנת השופר בכל מקום שיש בו בית דין, תקנת ניטלת הלולב כל שבעה היא זכר למה שהיה נהוג במקדש, כמצוה מיוחדת למקדש: "ושמחתם לפני ה' אלקיכם שבעת ימים" (ויקרא כג, מ).¹⁵

ד. "כבר נשמעה קרן ביבנה"

על פי זה ניתן להבין לעומקו את הדו-שיח שהתנהל בין ריב"ז לבני בתירא בשאלה זו. בגמרא בבלי ראש השנה (כט ע"ב) מסופר:

תנו רבנן, פעם אחת חל ראש השנה להיות בשבת, והיו כל הערים מתכנסין (רש"י: לשמוע תקיעה משלוחי בית דין, לפי שהיו רגילים כן בירושלים). אמר להם ריב"ז לבני בתירא: נתקע? אמרו לו: נדון. אמר להם: נתקע ואחר כך נדון. לאחר שתקעו, אמרו לו: נדון? אמר להם: כבר נשמעה קרן ביבנה, ואין משיבין לאחר מעשה.

מה פשר הדו-שיח בין ריב"ז לבני בתירא? השפת אמת בסוגיה שם מסביר:

שנסתפקו בטעם ההיתר במקדש: אי משום המקדש, אי משום הסנהדרין; וחידש ריב"ז דהבית דין גורם.

אם סיבת התקיעה בשבת במקדש היתה מצד המקום – המקדש – הרי שזו מצוה מיוחדת למקדש, ואין היא נוהגת בגבולין כלל. מצוות תקיעת השופר בגבולין היא

15. במשנה נחלקו ר' אליעזר וחכמים בהיקף תקנת ריב"ז. על פי פסקי הרי"ד, ר' אליעזר סובר שריב"ז תיקן בכל מקום שהוא כדוגמת הסנהדרין שגלתה ליבנה, דהיינו: סנהדרין גדולה בת שבעים ואחד; ולפי חכמים תקנת ריב"ז היא בכל מקום שיש בו בית דין, ולא רק בית דין של שבעים ואחד, אלא אף בית דין של עשרים ושלושה. ניתן להסביר על פי זאת, ששורש מחלוקתם היא בשאלה: עד כמה צריכה התקנה להיות דומה למה שהיה במקדש? האם היא צריכה להיות דומה בצורה המקסימלית ביותר למה שהיה במקדש – כדעת ר' אליעזר, שתקנת ריב"ז היא במקומות הדומים ליבנה שבה היתה הסנהדרין הגדולה; או שהתקנה נועדה להזכיר באופן כללי את שהיה במקדש, אף אם אין בה השוואה גמורה – כדעת חכמים, לפיהם בכל מקום שיש בו בית דין יש לתקוע, ולא רק במקום כיבנה. בעניין זה ראה לעיל במאמר המצויין לעיל, הערה 7.

מצוה אחרת, ואיננה קשורה לתקיעת השופר של המקדש. אך ריב"ז סבר שהמצוה במקדש היא מצד היות הסנהדרין שם, ועל כן ניתן להמשיך ולתקוע במקום שאליו גלתה הסנהדרין.

על פי דברינו, זהו ההבדל בין הבבלי והירושלמי. לירושלמי, תקיעת השופר במקדש באה גם בשל היות הסנהדרין שם, וגם בשל היות התקיעה בשופר במקדש כקרוב. לבבלי, תקיעת השופר במקדש באה רק בשל היות הסנהדרין שם. ברורה, איפוא, הכרעת ריב"ז, שהמרכיב של הסנהדרין הוא גורם משמעותי יותר, ומכאן תקנתו שיתקעו בשבת בכל מקום שיש בו בית דין. הוא משליך את הימצאות הסנהדרין שישבה במקדש לכל מקום שיש בו בית דין. יש כאן התפשטות של השכינה והקדושה מהמקדש שחרב למדינה ולגבולין.

השפת אמת משיב בכך גם על השאלה, כיצד תיקן ריב"ז את תקנתו, הלא אין בית דין מבטל דברי בית דין תבירו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין, ואם התקנה הקודמת היתה שאין לתקוע בגבולין, כיצד שינה אותה ריב"ז? צריך לומר, שריב"ז המשיך את התקנה הקודמת: לבבלי – במלואה, ולירושלמי – באופן חלקי.¹⁶

ה. סנהדרין או מקדש?

לפנינו, אם כן, שני הדגשים במשמעות תקיעת השופר במקדש (ולא רק בשבת). לבבלי, הסנהדרין הגדולה ישבו בסמוך למזבת, בלשכת הגזית, כדי להורות שמשפטי התורה וחוקיה יונקים את כוחם ממקור הקודש של האומה. חוקי התורה אינם רק משפטים שכליים בלבד, אלא גילוי אלקי. המשפט הוא דרישת אלוקים: "כי יבא אלי העם לדרש אלקים" (שמות יח, טו).¹⁷ הסנהדרין ישבה חציה בקודש וחציה בחול (יומא כה ע"א), כדי לחבר ולקשר את חיי החולין של האומה, הציבוריים והפרטיים, אל הקודש במעלתו הגבוהה ביותר. הסנהדרין ניצבת בראש הנהגת התורה של האומה, ותחתיה – סנהדראות בערים ובשבטים, לדרגותיהן השונות. "בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה, ומהם חוק ומשפט יוצא לישראל".¹⁸ התקיעה בשופר היא קריאה לתשובה, לשמירת החוק והמשפט האלקי בארץ. "תקעו בחדש שופר בכסה ליום חגנו, כי חק לישראל הוא, משפט לאלקי יעקב" (תהלים פא, ד-ה).

כוחה של הסנהדרין כמייצגת את עם ישראל מתבטא גם בקביעת הזמנים, כשותפות עם הקב"ה בבריאה. דיני הסנהדרין הם מקדשי החודש, ואם קבעו ישראל את חוק

16. על המחלוקת בין ריב"ז לבני בתירא, ראה עוד: הרב יצחק ידידיה פרנקל, "בישיבת כרם ביבנה", תורה שבעל פה, ז (תשכ"ה), עמ' קיג-קטז; הרב ד"ר דוד אוקס, "תקיעת ראש השנה בבית המקדש ובבית דין", משכיל לדוד, חלק א, עמ' 85-96.

17. ראה הרא"ה קוק, אורות, עמ' כא.

18. רמב"ם, הלכות ממרים א, א.

החודש ("כי חק לישראל") אזי יהיה המשפט גם לקב"ה ("משפט לאלוקי יעקב").¹⁹ "ואם נשתהו העדים מלבוא או נמלכו בית דין לעברה, למחר הקב"ה אומר למלאכי השרת: העבירו בימה ויעברו סניגורין ויעברו ספיקטורין, שגזרו בית דין שלמטה ואמרו ראש השנה למחר. ומה טעם? 'כי חק לישראל הוא': אם חוק לישראל הוא – משפט לאלוקי יעקב" (ילקוט שמעוני בא, רמז קצ).

בית דין לא רק מקדשים את החדש, אלא גם מעברים את השנה. כך בפסיקתא, פרשה מא:

ראש השנה שחל להיות בשבת, אין תוקעים בכל מקום, אלא בעין טב, במקום שהיו בית דין יושבים ומעברים את השנים והחודשים. אמר הקב"ה: ציון היא בית הוועד של כל העולם, שנאמר: "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים", לפיכך כשאפדה את ציון ואת גוליה, הם באים ותוקעים בתוכה.

לפי דברי הפסיקתא, ליבנה ישנה מעלה נוספת: שבה גם עיברו שנים. "כשהיינו עוסקין בעיבור השנה ביבנה, לא הינו מפסיקין לא לקריאת שמע ולא לתפילה" (שבת יא ע"א). יבנה היתה המקום הראשון שאליה גלתה הסנהדרין; וגם לאחר שגלו משם לאושא, חזרו בשנית ליבנה (ראש השנה לא ע"ב). השאיפה לחזור ליבנה נובעת מההלכה, ש"אין מעברין את השנים אלא ביהודה" (סנהדרין יא ע"ב). מרש"י שם עולה, שהכוונה דווקא לירושלים; אך היד רמ"ה שם חולק. וכך כותב גם הרמב"ם בהלכות קידוש החודש ד, יב: "אין מקדשים החודש אלא בארץ יהודה, שהשכינה בתוכה, שנאמר: 'לשכנו תדרשו' ". ויבנה היא בארץ יהודה. לפי ר' אלעזר, הסנהדרין שביבנה היא המשכה של הסנהדרין שבירושלים, ויש לה מעמד שווה. לכן שם מתקן ריב"ז את תקנתו. "כי יפלא ממך דבר למשפט ובאת – לרבות בית דין שביבנה" (ירושלמי סנהדרין יא, א). עשר הגלויות שגלתה הסנהדרין, הינן עשר דרגות של הסתלקות השכינה (ראש השנה לא ע"א-ע"ב). יבנה היא נמצאת במקום שבו השכינה שרויה, בארץ יהודה. משם גלתה סנהדרין לבסוף, אל מקומות שונים בגליל.

לפי הירושלמי, הדרשה מהפסוק "והקרבתם", לא באה רק בכדי לאפיין את מקום התקיעה, אלא גם לבטא שבתקיעות במקדש – ולא רק בשבת – יש מימד של קרבן, של עבודת המקדש. אמנם אין בתקיעה בחצוצרות שום קיום מצוה מהתורה, ואנו תוקעים בחצוצרות בשל הוראת הפסוק בתהילים. בירושלמי ראש השנה (ה, ד) אומר ר' אחא בר

פפא, שהתקיעות נעשו לכתחילה בעת הקרבת מוספי היום, "שמצוות היום במוסף"²⁰, ולא בשל הטעם של "ברוב עם" (ראש השנה לב ע"ב), או משום בשל גזירות המלכות.²¹ לאחר החורבן בטל מימד הקרבן שבתקיעת שופר במקדש, ונשאר רק המימד של היות בית הדין במקדש, וזאת על פי הדרשה: "באחד להדש" – במקום שיודעים מתי אחד לחודש, כלומר: בית דין, תוקעים גם בשבת, ומכאן לתקנת תקיעת שופר בגבולין בשבת בכל מקום שיש בו בית דין. תקיעת שופר במקדש היא שורש לתקיעת השופר של ראש השנה. מכח קדושת המקדש והקרבנות שמקריבים בו ומכח הסנהדרין שיושבת בו, תוקעים גם בגבולין (ולא רק כאשר חל ראש השנה בשבת).

1. גבולות ירושלים והמקדש

הלכה ייחודית נוספת למקדש היא התקיעה בשופר ובשתי חצוצרות: "שופר מאריך וחצוצרות מקצרות, שמצוות היום בשופר" (ראש השנה כו ע"ב).²² התקיעה השונה במקדש נלמדת מהפסוק: "בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'" (תהלים צח, ו). לפני ה' – היינו בשערי המזרח ובהר הבית בלבד, שם היו תוקעים בחצוצרות ובשופר (ראש השנה כו ע"א). נראה שיש להבחין בין מקור חיוב התקיעה בחצוצרות ובשופר במקדש לבין התקיעה בשבת במקדש.

לעניין התקיעה בשבת פסק הרמב"ם כשיטת הבבלי בראש השנה (כט ע"ב), שאין תוקעים במדינה בשבת מחשש שמא יעביר ד' אמות ברשות הרבים. אך בירושלים

20. יתכן שדרשה זו קשורה למנהגים שונים באשר לתקיעה במוסף בלחש או רק בחזרת הש"ץ. בגמרא בראש השנה לב ע"ב נאמר שהעבירו את התקיעות משחרית למוסף בשל גזירת מלכות. בירושלמי בראש השנה ד, ח מובא עניין זה גם כן, אך שם מובאת דעה אחרת, ולפיה מלכתחילה נתקן שיתקעו במוסף. במחזור ויטרי, עמ' 252, כתוב, שכפי שאין אומרים סדר העבודה ביום הכיפורים במוסף, כך אין אומרים סדר תקיעות אלא במוסף בלבד. המשנה ברורה, סימן תקצב, ס"ק א, כותב, שיש מקומות שנהגו לתקוע בלחש, אבל אין לנהוג כן לכתחילה, בשביל שלא לבלבל את המתפללים, ואחר התפילה ישלימו את התקיעות. דן בכך גם בשו"ת אבני נזר, אר"ח, סימן תמה-תמו. אם נאמר שהתקיעות במוסף קשורות לעבודת המקדש, נקבל שעיקר התקיעות הם בחזרת הש"ץ. אם התקיעות אינן קשורות לעבודת המקדש, הרי שהן קשורות לעבודת היחיד ויש לתקוע גם בלחש. ראה: הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש, אר"ח, סימן קלז, ד; הרב צבי פסח פרנק, מקראי קודש – ימים נוראים, עמ' סח; הרב משה יהושע אהרונסון, שו"ת ישועת משה, סימן מא, ג; הרב יצחק שילת, זכרון תרועה, עמ' 665.

21. בירושלמי בראש השנה ד, ת, וכן בבבלי בראש השנה לב ע"ב, אומר ר' יוחנן שבתחילה תקעו בשחרית, אך בשל גזירת המלכות העבירו את התקיעות למוסף. נימוק נוסף בפסיקתא רבתי בחודש השביעי, קסז ע"ב, בשם ר' אלכסנדר, בדרשת פסוק בתהלים (יז, א-ב). ראה עוד: הרב מרדכי פוגלמן, "למה תוקעין בתפילת מוסף"? שו"ת בית מרדכי, עמ' סח-עב.

22. בעניין זה ראה במאמר: "בחצוצרות וקול שופר במקדש".

תקעו בזמן המקדש כשהיה בית דין הגדול בירושלים, ולאחר החורבן על פי תקנת ריב"ז תוקעים בכל מקום שיש בו בית דין קבוע ושל סמוכים, וכדברי הרמב"ם בהלכות שופר ב, ח-ט: "מפני שבית דין זריזין הן ולא יבואו התוקעין להעביר השופר בפניהם ברשות הרבים, שבית דין מזהירין את העם ומודיעין אותן". הגורם המאפשר – או אף המחייב – תקיעה בירושלים בזמן המקדש או בכל עיר אחרת לאחר החורבן הוא הימצאות בית דין במקום. לא המקדש גורם, אלא בית הדין גורם, כדברי השפת אמת לראש השנה כט ע"ב. אמנם לשיטת הירושלמי ראש השנה (ה, א), המחייב תקיעות במקדש בשבת הוא גם המקדש עצמו, אבל שהרמב"ם לא פסק כירושלמי.

לעומת זאת, הקובע את תקיעת השופר במקדש בחצוצרות ובשופר כאחד הוא לא הימצאות בית הדין שם, אלא המקדש עצמו, המקום שבו מקריבים את הקרבנות, גם לשיטת הרמב"ם. הרמב"ם, בהלכות שופר א, ב, הדגיש שרק במקדש תוקעין בחצוצרות ובשופר כאחד, וציין את הלימוד מהפסוק: "בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה' – לפני המלך ה', כלומר: במקום מלכותו ובמקום שבו עובדים אותו בהקרבת הקרבנות. בעת תקיעת השופר במקדש היו תוקעים בשתי חצוצרות מן הצדדים. שתי החצוצרות הללו היו מעין התקיעה בחצוצרות שעל הקרבן במועדים ובראשי חודשים: "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרת על עלתיכם ועל זבחי שלמיכם, והיו לכם לזכרון לפני אלקיכם" (במדבר י, י). אין פוחתין במקדש משתי חצוצרות.²³ השופר הוא כלי טבעי, שבא מבעל חיים כשר למזבח, ולצידו שתי חצוצרות. כך הסביר זאת הרב דוד הכהן ("הנזיר") בחוברת קול ואור, עמ' ס:

עיקר התקיעות הוא במקדש, כחלק מהעבודה במקדש, כמו שהיו תוקעין בחצוצרות על הזבחים.²⁴

ז. תקיעה בשבת בהר הבית בזמן הזה

על פי שיטת הרמב"ם, על מנת לתקוע בשבת בירושלים יש צורך בבית דין סמוך וקבוע, והתקיעה בחצוצרות ובשופר היא במקדש בלבד, כך שהחצוצרות מעניקות לשופר מימד של עבודת המקדש. הבנתנו זו סותרת לחלוטין את מסקנותיו של הרב שלמה גורן בשאלת התקיעה בהר הבית בזמן הזה:

סביר להניח שגם בזמן הזה, אם מתפללים בראש השנה ותוקעים בשופר בהר הבית, צריך לצרף אליו שתי חצוצרות מהצדדים ולתקוע בשלושתם.²⁵

23. ערכין יג ע"א; רמב"ם, הלכות כלי המקדש ג, ד-ה.

24. יש להעיר שהרב "הנזיר" מסמיק את דבריו על הירושלמי שהובא לעיל, אך ניתן ללמוד זאת גם מבסיס דברי הבבלי.

לפיו, דין הר הבית כדין המקדש לכל ענייני תפילות ועבודות שבלב. אין קשר בין דין זה למחלוקת הרמב"ם והראב"ד בהלכות בית הבחירה ו, טו, אם קדושת ירושלים והמקדש קדשו גם לעתיד לבוא או לא,²⁶ כי גם אם פקעה הקדושה ההלכתית של הר הבית ומקום המקדש, הרי שהמקום עצמו לא פסק מלהיות שער השמים; ובמיוחד לא לשיטת הרמב"ם – שאנו פוסקים כמותו – שהקדושה אף היא לא פקעה. לדברינו, ועל פי דברי הרב "הנזיר" (חותנו של הרב גורן), הסיבה המחייבת את התקיעה בשופר ובחצוצרות היא ראיית התקיעה במקדש כעין עבודת המקדש, באותו אופן שבו תקעו בעת הקרבת הקרבנות. זהו אכן דין במקדש עצמו, ולא דין בקדושת הר הבית. נחזור ונעיר, שהרמב"ם כתב בהלכות שופר א, ב, שבמקדש היו תוקעים בחצוצרות ובשופר, ולא ציין את האמור בגמרא שזהו דווקא בשערי מזרח בהר הבית. מכאן שזהו דין במקדש שבו מקריבים קרבנות, וכחלק מעבודת הקרבנות.

באשר לתקיעה בשבת בירושלים ובהר הבית, מציין הרב שלמה גורן את שיטת הרמב"ם, ש"מקדש" כולל את ירושלים כולה, אם כי הוא מזכיר גם את דעת החולקים עליו, כמו למשל הר"ף, שתקע בשבת בבית דינו, הואיל ולדעתו כל בית דין של שלושה רשאי לתקוע. כמו כן הוא הביא את הפולמוס שהתעורר בירושלים בשנים תרס"ד–תרס"ה, כשהרב עקיבא יוסף שלזינגר רצה לתקוע (או אף תקע) בירושלים בשבת.²⁷ מסקנתו היא: "כיום, אם היינו עולים בראש השנה על הר הבית ומתפללים במקום המותר בכניסה לטמאי מתים, היינו רשאים וגם מצוים לתקוע ביום ראשון של ראש

25. הרב שלמה גורן, "סדר תקיעת שופר וחצוצרות במקדש ובהר הבית", משיב מלחמה, ד (הר הבית), עמ' תעה. הרב יעקב עטלינגר, ביכורי יעקב, סימן תרנח, ס"ק א, כותב שלשיטת הרמב"ם, שמקדש הכוונה היא לירושלים, ולפיכך בזמן הזה נטילת לולב בירושלים היא מדאורייתא כל שבעת הימים. הרב מאיר שמחה מדווינסק, חידושי אור שמח לסוכה, עמ' רמב, כתב: "זוה שיבוש גדול, וחס מלהזכיר". אם דבריו נכונים, מדוע היה צריך ריב"ז לתקן נטילת לולב שבעה ימים כזכר למקדש? וכן יוצא מדבריו, שגם כיום יש לתקוע בשופר ובחצוצרות בירושלים, "זוה תימא". הרב שלמה גורן, "הליכות החורבן", תורת המועדים, עמ' 448–452, כותב גם הוא שלאחר החורבן אין ליטול לולב כל שבעה בירושלים, ולכן לפיו תיקן ריב"ז את תקנתו. דברי הרב גורן סותרים אלו את אלו, וצ"ע. באשר לנטילת לולב בירושלים כל שבעה, ראה במאמר: "נטילת לולב לאחר החורבן ומיסוד ההנהגות לזכר המקדש" (ובעיקר הערה 42).

26. בשונה מדברי הרא"ה קוק, שר"ת משפט כהן, עמ' ריט.

27. דברי הרב עקיבא יוסף שלזינגר, תגובות על הצעתו ותשובותיו למגיבים, התפרסמו בהמשכים במשך מספר שנים בכתב העת "תל תלפיות", מגליון אב תרס"ד עד לגליון אלול תרס"ח. עוד על הפולמוס, ראה: הרב שלמה יוסף זוין, המועדים בהלכה, עמ' נב; הרב שמואל הכהן וינגרטן, "גאוני ירושלים ותקיעת שופר ביום טוב של ראש השנה שחל בשבת", סיני, כה (תש"ט–תש"י), עמ' שלז–שלט; בצלאל לנדוי, "הפולמוס בירושלים על תקיעת שופר בראש השנה שחל בשבת" ישרון, א (תשנ"ו), עמ' תלג–תמ; הרב מנחם מנדל קמינצקי, "תקיעת שופר בירושלים בראש השנה שחל להיות בשבת", אור הדרום, ג, (תשמ"ו), עמ' קא–קכ. הרב מנחם רב, "האם תקעו בירושלים בראש השנה שחל להיות בשבת", הדרום, נה (תשמ"ו), עמ' 81–90.

השנה שחל בשבת לפי כל הדעות". (בהמשך חוזר הרב גורן על כך שיש לתקוע כיום בהר הבית בחצוצרות ובשופר).²⁸

לדברינו אין לפסוק כך, ובוודאי שלא ניתן לכתוב שזהו לפי כל הדעות. לשיטת הרמב"ם, הר הבית אינו קובע לעניין התקיעה בשבת. ירושלים היא זו שקובעת, ובתנאי שיש בה בית דין קבוע וסמוך. הרב גורן עירב את הלכות התקיעה בחצוצרות ובשופר במקדש עם הלכות התקיעה בשבת במקדש, ומתוך כך הגיע למסקנתו.²⁹ כאמור, אלו הן שתי הלכות נפרדות, שמקור חיובן לשיטת הרמב"ם שונה. התקיעה בחצוצרות ובשופר לפני המלך ה' במקדש היא חלק מעבודת המקדש, ואילו התקיעה בשופר בירושלים (או בכל עיר אחרת) תלויה בהימצאותו של בית דין קבוע וסמוך. שני אלו – מקדש ובית דין קבוע וסמוך – חסרים לנו כיום, לדאבונו, ולכן גם בהר הבית יתקעו ביום חול בלבד, ובשופר בלבד, עד אשר יגלה ה' כבוד מלכותו עלינו, ונעשה לפניו את קרבנות חובותינו, המלך המשפט.

ה. גזירת "שמא יעבירו ארבע אמות"

מדוע אין תוקעים בגבולין בשבת? לעיל (פרק א) עסקנו בשיטת הירושלמי, שלמד מהפסוק "זכרון תרועה" (ויקרא כג, כד), שאין מצוה לתקוע בשבת כלל. בשבת המצוה היא לזכור, ורק כאשר חל ראש השנה בחול המצוה היא לתקוע. על כך ציוותה התורה באומרה: "יום תרועה" (במדבר כט, א). שיטת הבבלי היא אחרת.

וכך נאמר בגמרא ראש השנה (כט ע"ב):

מנא הני מילי? אמר רבי לוי בר לחמא אמר רבי חמא בר חנינא: כתוב אחד אומר "שבתון זכרון תרועה" (ויקרא כג, כד), וכתוב אחד אומר: "יום תרועה יהיה לכם" (במדבר כט, א)? לא קשיא; כאן ביום טוב שחל להיות בשבת, כאן ביום טוב שחל להיות בחול.

עד כאן זהים הדברים לאלו של הירושלמי. בהמשך שואל רבא את שאלת הירושלמי: אם כך – מדוע במקדש תוקעים בשבת? ומוסיף שאלה נוספת:

אמר רבא: אי מדאורייתא היא – במקדש היכי תקעינן? ועוד: הא לאו מלאכה היא דאצטריך קרא למעוטי, דתנא דבי שמואל: "כל מלאכת עבדה לא תעשו" (במדבר כט, א) – יצתה תקיעת שופר ורדיית הפת, שהיא חכמה ואינה מלאכה.

28. הרב שלמה גורן, "תקיעת שופר במדינה ותקיעת שופר במקדש", מועדי ישראל, עמ' לד-לט.
29. דברים דומים כתב הרב ישראל אריאל, מחזור המקדש – ראש השנה, עמ' 134-135. אמנם בדבריו שם הוא מציע לדון מחדש בשאלות אלו, אך גם הוא מערב את מקורות החיוב השונים לתקיעה בשופר ובחצוצרות ולתקיעה בשבת.

הנחת היסוד בשאלה השניה היא, שהסיבה שבגללה אין תוקעים בשבת היא איסור המלאכה שכרוך בפעולה זו. על כך שואל רבא, שאין תקיעת שופר נחשבת מלאכה, אלא "חכמה" בלבד. מסקנת רבא דוחה את ההסברים הקודמים:

אלא אמר רבא: מדאורייתא מישראל שרי, ורבנן הוא דגזור ביה, כדרבה. דאמר רבה: הכל חייבין בתקיעת שופר, ואין הכל בקיין בתקיעת שופר, גזירה שמא יטלנו בידו וילך אצל הבקי ללמוד, ויעבירונו ארבע אמות ברשות הרבים. והיינו טעמא דלולב (סוכה מב ע"ב-מג ע"א), והיינו טעמא דמגילה (מגילה ד ע"ב).

שופר ולולב הם שתי מצוות מהתורה שנדחות בשל שבת, ומגילה היא תקנת חכמים שביסודה ניתקנה כך שאין לקרוא את המגילה בשבת, ויש להקדים את קריאתה.³⁰ לפי רבא, מהתורה מותר לתקוע, אלא שאין תוקעים בשבת בגבולין, משום גזרת חכמים. מי גזר גזרה זו ומתי? במדרש תנחומא, אמור, אות כא, נאמר:

"ולקחתם לכם ביום הראשון" – ואפילו בשבת, אלא בזמן שבית המקדש קיים היו נוטלים, ועכשיו גזרו עליהם חכמי האחרונים שלא ליטול בשבת, שמא ילך אצל הבקי ללמוד ויעבירונו ד' אמות ברשות הרבים. וכן לעניין שופר, וכן לעניין מגילה.

מי הם "החכמים האחרונים"? הרב מנחם מנדל כשר³¹ מציין לדברי אחד מהראשונים: רבינו מנחם, שהביא את דברי מדרש שכל טוב לבראשית (עמ' 67), שכתב שהגזירה נתקנה בזמן אנשי הכנסת הגדולה. הרמ"מ כשר מוכיח זאת גם מדברי הגמרא מגילה (ד ע"ב): "כולי עלמא מגילה בשבת לא קרינן" – והכוונה שמעולם לא קראו מגילה בשבת, ואפילו בזמן שקידשו על פי הראיה, אם חל י"ד באדר בשבת. נראה להוסיף, שמאחר שתקנת קריאת המגילה נוסדה בתחילת ימי הבית השני, הרי שהגזירה "שמא

30. נימוק זה נפסק להלכה ברמב"ם ביחס לשלוש המצוות: הלכות שופר ב, ו; הלכות לולב ז, יג ו-יח; הלכות מגילה א, יג. נימוקו של רבה מופיע גם בגמרא בפסחים סט ע"א באשר להזאה על טמא מת שחל שביעי שלו בשבת ערב פסח, ואם לא יטהר לא יוכל להקריב את קרבן הפסח. במגילה ד ע"א נאמר שדורשים באיגרת הפורים בשבת, ואין חוששים לגזירת רבה. הראשונים והאחרונים עוסקים רבות בשאלה מדוע נימוקו של רבה לא נאמר גם ביחס לדברים אחרים: בסוגיה בביצה יח ע"ב, ביחס להשקת מים בכלים, ולוולד הטומאה. בתוס' לשבת קיא ע"א, ד"ה לא ס"ד, ותוס' למגילה ד ע"ב, ד"ה ויעבירונו, באשר לברית מילה ולתקיעה ביובל ובמוצאי יום כיפור, ועוד. ראה עוד: הרב מנחם כשר, תורה שלמה, פרשת בא, כרך יג, במילואים, פרק יב.

31. תורה שלמה, כרך יג, פרק יב, עמ' 149-155.

יעבירנו" היתה ידועה כבר אז. אולם אין הדבר הכרחי, הואיל ובגמרא במגילה, וכן בירושלמי, מופיעות הנמקות אחרות לביטול קריאת המגילה בשבת.³²

לפי זה יתכן שגזירה זו קשורה לדברי התוספתא בשבת (טז, א; ירושלמי שבת יז, א; בבלי שבת קכג ע"ב), האומרת שבימי נחמיה בן חכליה גזרו שלא להוציא כלים מסויימים, שכן העם היה פרוץ בשמירת שבת, "ומשום לא פלוג אסרו אז בשבת גם טלטול שופר לולב ומגילה". אלא שגם על כך ניתן להעיר, שגם שם לאחר שגזרו שלא לטלטל, משראו שהעם חוזר לדקדק בשמירת שבת, התירו לטלטל את רוב הדברים, ואם כן, מדוע לא התירו מחדש לטלטל בשבת שופר לולב ומגילה? מה עוד שהתוס' לבבא קמא צד ע"ב, ד"ה בימי, כותבים שבמשפט: "בימי פלוני נשנית משנה זו" – הכוונה היא לכך שהגזירה מתייחסת רק לדורו של הגזור.

מכל מקום, רבא העביר את הדיון מרמה של ציווי תורה לרמה של גזירת חכמים. נימוק זה לא נזכר כלל בירושלמי ביחס לאף אחד מבין שלושת הדינים, על אף שההלכה עצמה ביחס לשלושתם מקובלת גם על הירושלמי.³³ הירושלמי בכל מקום מנמק את העניין אחרת לגמרי. כיצד?

32. ראה במאמר: "קריאת מגילת אסתר במקדש". הרמ"מ כשר הוכיח עוד מהגמרא סוכה מג ע"ב, האומרת שנטילת ערבה ביום השביעי דוחה את השבת, ואין חשש של "שמא יעבירנו". אך אין מכאן ראייה שגזירה זו נתחדשה בתקופת אנשי הכנסת הגדולה. ראה עוד: הרמ"מ כשר, שו"ת דברי מנחם, אר"ח, חלק ד, סימן יד.

33. על סוגיית תקיעת השופר בשבת לאחר החורבן, מלבד הפולמוס בעקבות דברי הרב עקיבא יוסף שלזינגר, כתבו רבים. ראה: בירור הלכה, ראש השנה עמ' מב-מד; הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי, עיר הקודש והמקדש, ג, סימן כ; הרב שאול ישראלי, "שופר ולולב בראש השנה וסוכות שחלו בשבת", עמוד הימיני, תל אביב תשכ"ו, עמ' שעה-שעז; הנ"ל, חוות בנימין, א, עמ' רמז-רמט; הר"ד סולובייצ'יק, רשימות שיעורים לסוכה, עמ' רכב-רכג; הרב רא"ם הכהן, בדי הארון, עמ' 151-156; הרב מנחם דב גנק, "בענין תקיעת שופר בבית דין בראש השנה שחל להיות בשבת", אור המזרח, כח (תשמ"מ), עמ' 11-14; הנ"ל, "חיוב הציבור במצות שופר", שנה בשנה, תשנ"ה, עמ' 281-283; הרב טוביה פריינד, מועדים לשמחה, אלול תשרי, סימן ה-ו, עמ' קצח-ר; הרב מנחם מנדל קמינצקי, "תקיעת שופר בירושלים בראש השנה שחל להיות בשבת", אור הדרום, ג, (תשמ"ו), עמ' קא-קכ; הרב אליקים דבורקס, "מצוות תקיעת שופר בראש השנה שחל בשבת", בשבילי ההלכה – שבת ומועדים, עמ' סה-עח; יוסף היינימן, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 85-89; עזרא פליישר, "על סדר תקיעת שופר בארץ ישראל בראש השנה ובשבת", תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 61-66; לייב מוסקוביץ, "עוד על סדר תקיעת שופר בארץ ישראל בראש השנה ובשבת", תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 608-610; עזרא פליישר, שם, עמ' 611-612; דוד הנשקה, "תקיעת שופר בשבת", סידרא, ח (תשנ"ב), עמ' 19-37; יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 240-246, 249-252; תמיר גרנות, "יום תרועה יהיה לכם", עלון שבות, 149 (תש"ס), עמ' 47-62. מאמרים נוספים בעניין, ראה: הרב מנחם בורשטיין, "שופר בראש השנה שחל בשבת", קובץ מאמרים, מכון פוע"ה, ירושלים תשס"ד.

1. שופר

בירושלמי ראש השנה (ד, א):

כתוב אחד אמר "יום תרועה" (במדבר כט, א), וכתוב אחד אמר "זכרון תרועה" (ויקרא כג, כד), הא כיצד? בשעה שהוא חל בחול – יום תרועה, בשעה שהוא חל בשבת – זכרון תרועה, מזכירין אבל לא תוקעין.

משמעות הדרשה היא, שמהתורה אין מצוה לתקוע בראש השנה שחל בשבת, בעוד שלפי גזירת רבה, קיימת מצוה מהתורה לתקוע בשבת, אלא שחכמים גזרו שמא יטלטל ד' אמות ברשות הרבים. בבבלי שאל רבא מדוע במקדש בכל זאת תוקעים, ובכלל מהו האיסור לתקוע בשבת בשופר, והרי אין זו מלאכה?
 בירושלמי שם נמצאות למעשה תשובות לשתי השאלות: ביחס לשאלה מדוע תוקעים בשבת במקדש? – מובא בירושלמי: נאמר: "זכרון תרועה מקרא קדש, כל מלאכת עבדה לא תעשו, והקרבתם אשה לה" (ויקרא שם, כד-כה) – "תני ר' שמעון בן יוחאי: 'הקרבתם' – במקום שהקרבת קריבין". הפני משה מפרש: "דהתורה מרמזת לנו דבמקום שמקריבין קרבנות הוא דלעולם 'יום תרועה יהיה לכם', ואפילו בשבת". ובאשר לשאלה מדוע נאסר לתקוע מחוץ למקדש, והלא תקיעה בשופר היא חכמה ואינה מלאכה – מהירושלמי עולה שאין זה איסור, אלא פטור: התורה פוטרת מלתקוע בשבת מחוץ למקדש, ומחייבת במקדש בלבד.
 מקור נוסף הוא הספרא לויקרא (כה, ט):

"וביום הכיפורים תעבירו שופר בכל ארצכם" – ממשמע שנאמר "וביום הכיפורים", איני יודע שהוא בעשור לחודש? אלא תקיעה בעשור לחודש דוחה את השבת בכל ארצכם, ואין תקיעת ראש השנה דוחה שבת בכל ארצכם אלא בבית דין.

הרמב"ן כותב שזו אסמכתא בלבד, ומהתורה יש לתקוע בראש השנה בשבת.³⁴ הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק מתאים את דרשת הספרא עם שיטת הירושלמי, ולפיו הסיבה שאין תקיעת ראש השנה דוחה שבת היא מפני שאין צורך לתקוע בראש השנה בשבת מהתורה.³⁵ הרב שמואל בורשטיין, בעל השם משמואל, כותב שאין לשופר מעלה יותר גדולה ממעלת השבת: "כל מה שעושה השופר, הוא עשוי ועומד ע"י קדושת שבת מאליה".³⁶

34. כתבי הרמב"ן, דרשה לראש השנה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ג, עמ' ר"ט.

35. משך חכמה לויקרא כה, ט.

36. שם משמואל, מועדים, עמ' סה.

מִן הַרְבֵּי צְבֵי יְהוּדָה קוֹק בִּיאָר זֹאת בַּהֲרַחְבָּה. לְדַבְרֵיו, הַתְּקִיעָה הַיָּא הַשְּׁמַעַת קוֹל, וְהַקּוֹל הוּא פְּנִימִיתוֹ שֶׁל הַדִּיבּוֹר. בַּתְּקִיעַת הַשּׁוֹפָר אֲנִי שׁוֹמְעִים קוֹלוֹת, אֹלֶם פְּנִימִיתוֹ שֶׁל קוֹל הַשּׁוֹפָר הוּא הַזְּכוּר: "אֲמָרוּ לִפְנֵי... זְכוּרוֹת, כְּדֵי שִׁיעֵלָה זְכוּרוֹכֶם לִפְנֵי לְטוֹבָה. וּבְמָה? בַּשּׁוֹפָר". הַשּׁוֹפָר הוּא הַכִּלִּי שֶׁהַזְּכוּרָה מֵתְבַצֵּעַת עַל יְדוֹ. מֵהוּת הַמִּצְוָה הַיָּא הַזְּכוּרָה, וְהַשּׁוֹפָר רַק מְגַלָּה אֶת הָעֵיקָר. אִין זֶה נִכּוֹן לֹמַר, שֶׁבִּשְׁבַת אִין מְקִימִים אֶת מִצְוֹת הַתְּקִיעָה בַּשּׁוֹפָר, שֶׁכֵּן דּוּקָא אִז הַמִּצְוָה מֵתְקִימַת בְּמַדְרַגְתָּה הָעֲלִיוֹנָה וְהַמְּקוּרִית: בְּמַדְרַגַת הַזְּכוּרָה. יוֹם טוֹב שֶׁחַל בַּחֹל – אֲשֶׁר עָלִיו נֹאמַר "יוֹם תְּרוּעָה" – הוּא בְּמַדְרַגָּה נְמוּכָה יוֹתֵר, וּפְעוּלַת הַתְּקִיעָה מֵתְבַצֵּעַת בּוֹ בְּפוּעֵל. לְעוֹמַת זֹאת בִּשְׁבַת – אֲשֶׁר בָּהּ נֹאמַר "זְכוּרוֹן תְּרוּעָה" – הַמִּצְוָה מֵתְקִימַת בְּמַדְרַגְתָּה הָעֲלִיוֹנָה וּבְמַעֲלָה הַגְּדוּלָּה. אִז מֵתְקִימִים מֵהוּתָהּ שֶׁל הַמִּצְוָה וְרוּחָה, שֶׁהֵם הַזְּכוּרוֹן.³⁷

בְּמַסַּכְת סוֹפְרִים (פְּרָק י"ט) נֹאמַר:

אִם חַל רֹאשׁ הַשָּׁנָה לֵהוּיֹת בִּשְׁבַת, אִינוּ אֹמֵר "יוֹם תְּרוּעָה", אֲלֵא "זְכוּרוֹן תְּרוּעָה", לִפִּי שְׂאִין תְּקִיעַת שׁוֹפָר דּוּחָה אֶת הַשְּׁבַת בְּגַבּוּלִין, מִשּׁוֹם גְּזִירָה.³⁸

תְּקַנַּת מַסַּכְת סוֹפְרִים מְזַכֵּירָה אֶת שִׁטַּת הִירוּשְׁלַמִּי, אֶךְ הַהֲנַמְקָה הַיָּא כְּשִׁטַּת הַבְּבֵלִי. הָאֵם נִיתֵן לְלַמּוּד מִכֶּךָ שְׂגָם הַסּוֹבְרִים כְּגִזְרָתוֹ שֶׁל רַבָּה נִשְׁעָנִים עַל לִימּוּדוֹ שֶׁל הִירוּשְׁלַמִּי?³⁹

נֹרְאָה לֹמַר שִׁטַּת רַבָּה בְּבֵלִי מִשְׁלִימָה – וְלֵא דּוּחָה – אֶת הַנֹּאמַר בִּירוּשְׁלַמִּי. שִׁטַּת הִירוּשְׁלַמִּי הַיָּא שְׂאִכֵּן אֲפִשֵׁר לְתַקּוּעַ בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה בִּשְׁבַת, אֶךְ אִין בְּכֶךָ צוּרְךָ. גַּם רַבָּה בְּבֵלִי מֵאֲשֶׁר, שְׂאִכֵּן לִפִּי הַתּוֹרָה "מִשְׂרָא שְׂרִי", אֲלֵא שֶׁ"רַבֵּן הוּא דְּגִזּוֹר". הַגְּזִירָה מִחֻזְקַת אֶת מַגְמַתָּה שֶׁל הַתּוֹרָה שְׂאִין לְתַקּוּעַ בִּשְׁבַת, מֵאַחַר שְׂאִין בְּכֶךָ צוּרְךָ. כֶּךָ מִסְבִּיר בְּעַל סֵפֶר שְׁבִלֵי הַלְקֵט, סֹדֵר רֹאשׁ הַשָּׁנָה, סִימָן רְצַד:

יֵשׁ תְּמִיּהוּן, לְמָה לִּי גְזִירָה דְּרַבָּה, הָא תְּרִי קְרָאִי כְּתִיבִי: "זְכוּרוֹן תְּרוּעָה" וְ"יוֹם תְּרוּעָה", וּמוֹקְמִינֵן חַד בִּשְׁבַת וְחַד בַּחֹל? וּמִפְרָשִׁין, יֵשׁ לֹמַר דְּרַבָּה גּוֹפִיָּה מִפְרָשׁ לְהוֹ לְקְרָאִי: מֵאִי טַעְמָא אֲמַרָּה תּוֹרָה "זְכוּרוֹן תְּרוּעָה"? מִשּׁוֹם גְּזִירָה דְּשְׂמָא יִלְךְ אֲצַל בְּקִי לְלַמּוּד וְכו'.

37. הַרְבֵּי צְבֵי יְהוּדָה קוֹק, קְנִיין תּוֹרָה, עַמ' פֶּג-פֶּד. מְקוּרוֹת נּוֹסְפִים בְּרוּחַ זו, רֹאה: הַרְבֵּי חַיִּים יִשְׁעִיָּהוּ הַדְרִי, שְׁבַת וּמוֹעֵד בְּשִׁבְעִית, יְרוּשָׁלַיִם תְּשַׁמ"ו, עַמ' 372-375. רֹאה עוֹד: הַרְבֵּי מִשָּׁה צְבִי נְרִיָּה, מֵאוֹרוֹת נְרִיָּה – אֲלוּל תְּשַׁרִי, עַמ' 68, 71.

38. כֶּךָ גַּם בְּמַחְזוֹר וִיטְרִי, סִימָן תְּקַז, פְּרָק י"ט; רֹא"ש לְרֹאשׁ הַשָּׁנָה, ד, יד; רַמְבַּ"ן וְרִיטְב"א לְרֹאשׁ הַשָּׁנָה לֵב ע"א; טוֹר וְשַׁרְיָע, א"ח, סִימָן תְּקַפּב, ז.

39. אִי-תְּקִיעַת הַשּׁוֹפָר בִּשְׁבַת נֹזְכֵר בְּסוּגִיַּת שְׁחִיטַת סֶפֶק (כו'), בַּחּוּלִין פֶּד ע"ב. הַתּוֹס' שֶׁם, ד"ה תְּקִיעַת, וְכֵן הַתּוֹס' לְרֹאשׁ הַשָּׁנָה כֵּט ע"ב, ד"ה רְדִיית, מִסְבִּירִים אֶת הַגְּמָרָא שֶׁם עַל פִּי גְזִירַת רַבָּה. אֶךְ אִין הַכְּרַח לְהַסְבִּיר אֶת הַגְּמָרָא בְּאוּפֵן כּוּה, וּבּוּדָאִי שְׂאִין לְהַסְבִּיר כֶּךָ אֶת הַדִּין הַמְּקַבֵּל בִּירוּשְׁלַמִּי בִּיצָה א, ג.

גזירת רבה היא קביעה כללית, שאיננה קשורה בדווקא למצוות תקיעת השופר, אלא מקורה הוא בהלכות שבת.⁴⁰ הקושיות שהגמרא מעלה, על כך שתקיעת שופר היא חכמה ואינה מלאכה, או מתקיעת השופר במקדש, מלמדות שאין כאן איסור מהותי, והעיקר הוא התוצאה, שאין תוקעים בראש השנה בשבת, הואיל ואין צורך בכך.⁴¹ כוחן של גזירות חכמים הללו בא לידי ביטוי גם בתחום אחר. ביחס לנטילת ערבה בהושענא רבה נאמר במשנה סוכה (מג ע"ב), שאם הושענא רבה חל בשבת נוטלים בו ערבה. הגמרא בסוכה (מג ע"ב) אומרת שנטילת הערבה דוחה שבת, על מנת לפרסמה שהיא מהתורה, משום שמצוותה אינה כתובה במפורש. אין חוששין כאן ל"שמא יעבירונו", מאחר ששלוחי בית דין הם שמביאים את הערבות (כיום אין בעיה כזו, מפני שעל פי החשבון הקבוע של הלוח, הושענא רבה לא יכול לחול בשבת).

התוס' לסוכה מג ע"ב, ד"ה לא איקלע, מביאים את דברי ר' סימון בירושלמי סוכה ה, א, האומר לאותם שמחשבין את העיבור לקבוע מועדים: תנו דעתכם שלא לקבוע ראש השנה ויום ערבה (=הושענא רבה) בשבת; ואם אין ברירה – קבעו ראש השנה בשבת, ולא ערבה. התוס' מפרשים שמצוות התקיעות היא מדאורייתא, ולכן אינה צריכה חיזוק, כיון שאין חשש שייערערו על המצוה בשנים אחרות; ואילו מצוות ערבה היא מדברי קבלה, שצריכים חיזוק, כי אם לא יטלו בשנה אחת יבואו לערער על מצוה זו בשנה האחרת. הסבר נוסף הוא, שמוטב לקבוע ראש השנה בשבת, כי אז אפשר לתקוע ביום השני, וכך גם באשר ללולב, אבל ערבה – אם לא יטלו בשבת תתבטל תורת ערבה. הר"ן שם כ"א ע"ב בדפי הר"ף כתב הסבר שלישי, והוא שבשל המחלוקת עם הבייתוסים, שלא היו מודים במצות ערבה, היתה חמורה להם מצוות ערבה יותר משופר ולולב.⁴²

40. ראה: הרב יוחנן סופר, "בירור הלכה בענין תקיעת שופר ונטילת לולב בשבת במקום שיש עירוב ואין

חשש שיעבירונו ד' אמות ברשות הרבים", מוריה, גליון קצג-קצו (שבט תש"ן), עמ' קנב-קסב.

41. ראה גם: תניא רבתי, הלכות ראש השנה, סימן עז, מובא אצל הרב יוסף אנגל, גליוני הש"ס לראש השנה כ"ב ע"ב. ראה עוד: הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, משך חכמה לויקרא כג, כד; הרב אליהו בקשי דורון, "ראש השנה שחל בשבת", בהיותו קרוב – אסופת מאמרים לימים הנוראים, מרכז שפירא תש"ס, עמ' 157-165. רמ"מ כשר, תורה שלמה, כרך יג, פרק יב, עמ' 149-155, מציע שדרשת הפסוק בירושלמי: "זכרון תרועה" – כשחל בשבת" באה ללמד שנטילת שופר בשבת היא רשות; ובשלב מסוים ראו חכמים צורך לגזור, כדי שלא לבוא לידי חילול שבת.

42. בעל התניא, ליקוטי תורה, דרושים לראש השנה, נו ע"ג, כותב שגזירה זו נתקנה דווקא בבית שני, מפני שאז לא היתה גאולה שלמה, מאחר שלא היתה ריבונות מוחלטת על הארץ בשלטון עם ישראל. מסיבה זו גם חסרו חמישה דברים בבית שני (יומא כ"א ע"ב), וביניהם גם השכינה. הטעם לזה הוא שבית ראשון היה בבחינת "עלמא דחיר" = חירות משעבוד העכו"ם, אך בבית שני לא היתה חירות, ולכן גזרו בו חכמים כמה גזירות וסייגים. יש להעיר, שעל פי האמור בגמרא, נתקנה התקנה לאחר חורבן הבית השני, או בשלהי ימיו. יתכן שהמשמעות העמוקה של "עלמא דחירות" בתקופת בית ראשון אפשרה לבחור אם לתקוע או לא בשבת, ובבית שני היה צוויך לחזק ולקבוע בגזירת חכמים

2. לולב

בירושלמי סוכה (ג, יא) נשאל ר' יונה: בפסח נאמר "והקרבתם אשה לה' שבעת ימים", (ויקרא כג, ח), ומכאן שקרבנות דוחים את השבת, שכן אין שבעה ימים בלא שבת. פסוק דומה נאמר ביחס לנטילת לולב: "ושמחתם לפני ה' אלקיכם שבעת ימים" (ויקרא כג, מ), ואם כן מדוע ההלכה, שהובאה במשנה סוכה שם, שרק נטילת לולב ביום הראשון דוחה את השבת? ר' יונה השיב שיש הבדל בין הדינים. בלולב כתוב: "ולקחתם לכם ביום הראשון" (שם), ומכאן שהיום הראשון שונה משאר הימים; וההבדל מתבטא בכך שביום הראשון נוטלין לולב בשבת לא רק במקדש, אלא בכל מקום, כפי שניתן ללמוד מהנאמר באותו פסוק: "ולקחתם לכם", לכם – משמעותו בכל מקום.

בירושלמי עירובין (ג, ט) מסופר שר' אבהו הודיע לאנשי אלכסנדריא על שקידשו את החודש בשבת, ואיפשר להם ליטול לולב ביום ראשון של החג שחל בשבת. כשנודע הדבר לרבי, אמר שצריך להודיע לאנשי אלכסנדריא שבשל העובדה שהם אינם יודעים בכל שנה מתי קבעו את החודש, עליהם לנהוג בכל השנים באותו אופן, ולא ליטול לולב בשבת, גם אם במקרה נודע להם בשנה מסויימת מתי קידשו את החודש; וכמו כן עליהם לעשות שני ימים טובים של גלויות.

אכן, בבבלי סוכה (מג ע"א) גזרו חכמים שאין ליטול לולב בשבת, אפילו ביום הראשון, גם במקום ובזמן שיודעים מתי קידשו את החודש, בשל גזירת רבה. האור שמח, בהלכות לולב ז, יג, מציין את הירושלמי עירובין הנ"ל, וכותב שהתלמודים חלוקים בזה. אנו נסביר גם כאן, שגזירת רבה מבארת את הנלמד מהפסוקים בירושלמי, גם אם בסוגיית לולב של הבבלי אין התייחסות ישירה ללימודי הפסוקים של הירושלמי, כמו בשופר. מהתורה יש ליטול לולב ביום הראשון גם אם הוא חל בשבת, בין במקדש ובין בגבולין; אך עם זאת, גם ביום הראשון עיקר המצוה היא במקדש, משום שנאמר: "ולקחתם לכם ביום הראשון... ושמחתם לפני ה' אלקיכם שבעת ימים" (ויקרא כג, מ). ביום הראשון במקדש ישנה מצוות לקיחה עם שמחה; בשאר הימים במקדש המצוה היא רק לשמוח בארבעת המינים, אך אין מצוות לקיחה. הרמב"ם בהלכות לולב ז, יז, מנמק זאת באומרו:

את מגמת התורה, שאין לתקוע בראש השנה בשבת, או לחילופין לחזק את מנהג הנביאים בערבה, בשל טענות הבייתוסים. זו גם הסיבה שבבית שני לא נהג יובל, שאף הוא "עלמא דחירר" (מאמרי הראיה, עמ' 33), "שהרי הארץ חרבה ושממה ביד הישמעאלים, ואין ישראל עליה אלא כאכסניה, ולמה יחזירו שדות ובתים וינהגו דרוך לעבדים, והם עבדים לעבדים?" (רמב"ן, ספר הזכות לגיטין יח ע"א בדפי הרי"ף). כזכר ליובל נשמעת תקיעת השופר במוצאי יום כיפור (תוס' למגילה ד ע"ב, ד"ה יעבירנה, לעומת תוס' לשבת קיד ע"ב, ד"ה ואמאי), הואיל "וביום כיפור מאיר בו בחינת יובל, עלמא דחירר" (ליקוטי תורה שם, ס ע"ג).

ומשחרב בית המקדש, אסרו חכמים ליטול את הלולב בשבת ביום הראשון, ואפילו בני ארץ ישראל שקידשו את החודש, מפני בני הגבולים הרחוקים שאינן יודעים בקביעת החודש, כדי שיהיו הכל שווים בדבר זה, ולא יהיו אלו נוטלין בשבת ואלו אין נוטלין, הואיל וחייב יום ראשון בכל מקום אחד הוא, ואין שם מקדש להיתלות בו.

קיום המצוה העיקרי גם ביום הראשון הוא במקדש, וכיון שאין כיום מקדש, מונע רבה את נטילת המקדש ע"י גזירתו (שגם כאן היא לא מהותית ביחס לנטילת ארבעת המינים עצמם); זאת למרות שבעקרון יש מצוה ליטול לולב ביום הראשון גם מחוץ למקדש. כך יובלט חסרון המקדש כיום, גם בגבולין.

3. מגילה

בירושלמי מגילה (ד, ג) נאמר שאם פורים חל בשבת (כיום יכול להיות רק ט"ו באדר בשבת), אין קוראים את המגילה בשבת, מאחר שלא ניתן לקרוא בכתבי הקודש אלא מן המנחה ולמעלה.

גם בבבלי שבת (קטז ע"ב) נזכר שאין קוראים בכתבי הקודש בשבת אלא מן המנחה, אם כי לא נזכר שם שזו הסיבה לאי-קריאת המגילה בשבת. הטעם שתיקנו לקרוא בכתובים רק משעת המנחה הוא כדי שלא לבטל את הדרשה השבועית שהיו אומרים בבוקר. בפירוש מראה הפנים על הירושלמי שם כותב, שהירושלמי איננו סובר כטעמו של רבה, שמא יעבירו ד' אמות ברשות הרבים, והוא מעלה נפקא-מינות שונות בין הטעמים של שני התלמודים.

בבבלי מגילה (ד ע"ב) מביא רב יוסף טעם אחר לכך שאין קוראים את המגילה בשבת, והוא שעיניהם של עניים נשואות למקרא מגילה. רש"י שם מסביר, שהיו מחלקים מתנות לאביונים בזמן מקרא מגילה, ובשבת לא ניתן לעשות זאת. התוס' שם, ד"ה ורב יוסף, כותבים שרב יוסף אינו חולק עקרונית על רבה, אלא שהוא מוסיף טעם שני, כך שלגבי שופר ולולב יש רק טעם אחד לדין, ואילו לגבי מקרא מגילה ישנו טעם נוסף, שהשלכתו היא שבמקדש עצמו – שבו אין בעיה של טלטול – בכל זאת לא יקראו מגילה בשבת, בגלל העניים.⁴³

יתכן שגם כאן נימוקו של הירושלמי קשור לאותו עניין. מאחר שבכל שבת בבוקר מתכנסים לשמוע את הדרשה, הרי שהקריאה במגילה תשמש רק כתחליף לדרשה, ולא יובלט עניינה המיוחד ופירסום הנס שבה. על מנת שימי הפורים יהיו נזכרים ונעשים כראוי, באה גזירתו של רבה, המונעת כל אפשרות של קריאת המגילה בשבת.

43. במחלוקת רבה ורב יוסף הארכנו במאמר: "קריאת מגילת אסתר במקדש".

